

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ

УДК 341+34.096+340.13

DOI: 10.31651/2076-5908-2023-1-78-92

Kostiantyn Ivangorodsky

Doctor of Sciences (History), Professor of Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>

e-mail: iwakos@ukr.net

MEMORIAL LEGISLATION OF THE RUSSIA AS OCCUPATION POLICY TOOL: HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS*

Part I. Theory and practice of the Kremlin's historical policy

Abstract. *The aim is to analyze the memorial legislation of the Russian Federation as one of the instruments of its occupation policy on Ukrainian lands. The novelty of the problem causes also the need to research tangential segments of the topic – the theoretical evolution of the concept of “memorial legislation”, its legal essence, typology, conflict-genicity, conditioned by the Kremlin's historical policy.*

Scientific novelty. *The concept of “memorial laws” appeared in France in the second half of the 20th century and actually means laws to promulgate and establish the official version of history. These are laws that criminalize certain statements about the past and contain legal norms regarding historical memory and memorial practices. The development of memorial legislation requires the classification of relevant acts. The phenomenon of memorial laws is one of the most controversial issues in complex discussions about the relationship between history, memory and law. In fact, memorial laws establish norms and rules for the representation of the past in the interests of the present.*

In the so-called “post-Soviet” space, memorial legislation enshrines certain interpretations of past events, is directed mainly to obtaining a political result and as a tool for legitimizing the authorities. This process is especially noticeable in Putin's Russia. Over the past decade, the Russian Federation has adopted the largest number of laws and draft laws on memory. All these normative legal acts establish responsibility exclusively for the events of the Second World War. The most famous of them is the 2014 law (Article 354.1 of the Criminal Code of the Russian Federation), which involves the criminal responsibility for “rehabilitation of Nazism”. It was the national-populist law that caused the “memory wars” between the Russian Federation, Ukraine and Poland and finally shaped the current historical policy of the Kremlin.

Conclusions. *Memorial legislation is one of the important instruments of the occupation policy of the Russian Federation on Ukrainian lands. The growing number of authoritarian regimes in Central and Eastern Europe (Russia, Hungary, Turkey) made memorial legislation an element of national-populist politics. The difficulty of analyzing the laws about memory in the Russian Federation is conditioned by the fact that its political regime does not even have a minimal level of democracy. Therefore, in this aggressor country, the memorial legislation serves exclusively the task of legitimizing the authoritarian regime and its stabilization. At the same time, the memorial laws in the Russian Federation are not aimed at protecting historical memory, but at demonstrating the “significance” of Russia, with the aim of expanding its influence on the international arena. In general, the Kremlin's memorial legislation only imitates European models aimed at prohibiting the denial of the crimes of Nazism. Instead, its real essence is not to protect the memory of the victims of the Soviet regime, but this regime itself, denying its crimes. In this way, Putin's regime tries to deny its own crimes, including the current genocide of Ukrainians.*

Keywords: *memorial legislation, the Russian Federation, memory law, historical policy, occupation policy, identity, historical memory.*

Костянтин Івангородський

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>
 e-mail: iwakos@ukr.net

МЕМОРІАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО РФ ЯК ЗАСІБ ОКУПАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ *

Частина I. Теорія та практика кремлівської історичної політики

Анотація. Мета – аналіз меморіального законодавства РФ як одного з інструментів її окупаційної політики на українських землях. Новизна проблеми зумовлює також необхідність дослідити дотичні сегменти теми – теоретична еволюція поняття «меморіальне законодавство», його правова сутність, типологія, конфліктогенність, зумовленість кремлівською історичною політикою.

Наукова новизна. Поняття «меморіальні закони» з'явилося у Франції другої половини ХХ ст. і фактично означає закони для проголошення та закріплення офіційної версії історії. Це закони, які криміналізують певні твердження про минуле та містять правові норми щодо історичної пам'яті та меморіальних практик. Розвиток меморіального законодавства вимагає класифікації відповідних актів. Феномен законів пам'яті є одним із найбільш суперечливих питань у складних дискусіях про взаємозв'язок історії, пам'яті та права. Фактично меморіальні закони встановлюють норми та правила репрезентації минулого в інтересах теперішнього.

На так званому «пострадянському» просторі меморіальне законодавство закріплює певні інтерпретації минулих подій, спрямовується переважно на отримання політичного результату і як інструмент легітимації влади. Такий процес особливо помітний у путінській Росії. За останнє десятиліття РФ прийнято найбільшу кількість законів та законопроектів про пам'ять. Усі ці нормативно-правові акти встановлюють відповідальність винятково щодо подій Другої світової війни. Найбільш відомим із них є закон 2014 р. (стаття 354.1 Кримінального кодексу РФ), що передбачає кримінальну відповідальність за «реабілітацію нацизму». Саме цей націонал-популістський закон спричинив «війни пам'яті» між РФ, Україною та Польщею й остаточно сформував теперішню історичну політику Кремля.

Висновки. Одним із важливих інструментів окупаційної політики РФ на українських землях є меморіальне законодавство. Зростання кількості авторитарних режимів у Центральній та Східній Європі (Росія, Угорщина, Туреччина) зробили меморіальне законодавство елементом політики націонал-популізму. Складність аналізу законів про пам'ять у РФ зумовлена також тим, що її політичний режим не має навіть мінімального рівня демократії. Тому в цій країні-агресорі меморіальне законодавство слугує винятково завданню легітимації авторитарного режиму та його стабілізації. Водночас закони про пам'ять в РФ спрямовані не на захист історичної пам'яті, а на демонстрацію «значущості» Росії, з метою розширення її впливу на міжнародній арені. Загалом, кремлівське меморіальне законодавство лише імітує європейські зразки, спрямовані на заборону заперечення злочинів нацизму. Натомість його дійсна сутність – захищати не пам'ять жертв радянського режиму, а сам цей режим, заперечуючи його злочини. У такий спосіб путінський режим намагається заперечувати уже власні злочини, зокрема й теперішній геноцид українців.

Ключові слова: меморіальне законодавство, РФ, закон про пам'ять, історична політика, окупаційна політика, ідентичність, історична пам'ять.

Постановка проблеми. Одним із надважливих напрямів протистояння широкомасштабній агресії РФ проти України є виважена гуманітарна (зокрема, інформаційна) політика. Неабиякої актуальності означений чинник набуває в межах потенційно близької деокупації українських земель, загарбаних Росією від 2014 р., та можливої кардинальної політичної трансформації останньої внаслідок військової поразки. За останні роки надзвичайно потужна інформаційна війна країни-агресора проти України також завдала чималої шкоди, адже цинізм ворога не знає меж – тут і брехлива пропаганда, і маніпуляції, і

* Статтю підготовлено в межах держбюджетної теми «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» (номер державної реєстрації 0123U101598).

перекручування фактів. Водночас варто чітко усвідомлювати, що весь цей процес насадження ідеології рашизму відбувається, на думку кремлівського режиму, цілком легітимно, адже основні його засади закріплені у так званому «російському правовому полі».

Одним із виявів подібного підходу є якраз російське меморіальне законодавство, засобом якого на захоплених українських теренах прислужники путінізму прагнуть цілковито викоринити українську ідентичність, а натомість нав'язати власну історичну пам'ять. Більше того чимало європейських аналітиків переконані, що саме успішне протистояння українців росіянам у «меморіальних війнах» початку XXI ст. не в останню чергу підштовхнуло В. Путіна до початку вже неприхованої війни. Завданням українських гуманітаріїв (передусім істориків) за таких умов стає максимально широкий аналіз історичної складової меморіальної політики Кремля, заради окреслення основних механізмів її подолання на деокупованих українських територіях та нарощення коректної дискусійності щодо «подолання важкого минулого», в разі можливого переходу в майбутньому російського суспільства до демократичного ладу.

Аналіз останніх досліджень. Актуальності дослідження окресленої проблематики додає також той факт, що у сучасній українській історіографії вона практично відсутня, окрім побіжних рефлексій у дотичних до цієї теми праць, коли мова йде безпосередньо про специфіку російських законів. Серед останніх праць у цьому сегменті російської гуманітаристики можна виділити праці Н. Копосова, І. Курілли, А. Дорської, А. Дорського, Є. Мелешкіної¹. Не надто багато уваги українські вчені приділяють й характеристиці кремлівської історичної політики на сучасному етапі. Втім відповідні дослідження² засвідчують сталий інтерес до названої тематики.

Мета. Звісно, охопити весь спектр кремлівської історичної політики на сучасному етапі у межах невеликої розвідки нереально, відтак нашою метою є зосередження на аналізі саме меморіального законодавства РФ як одного з її інструментів, зокрема на окупованих українських теренах. Однак і за такого ракурсу можна діагностувати декілька теоретичних нюансів, які помітно розширюють предметне поле дослідження, втім безсумнівно заслуговують на увагу. Адже відносна новизна та неартикульованість окресленої проблеми в гуманітарному дискурсі зумовлюють потребу бодай в контрапунктному режимі розглянути дотичні темі сегменти, як еволюція поняття «меморіальне законодавство», його правова сутність, типологія, конфліктогенність, специфіка в різних країнах, зокрема східноєвропейських, погляди вчених на його теоретичну значимість і сферу праксеології.

Виклад основного матеріалу. Безпосередньо поняття «меморіальні закони» з'явилося у Франції другої половини XX ст. і фактично означає закони для проголошення та закріплення офіційної версії історії³. З іншого боку можна також сказати, що вони радше потрібні окремим політичним силам для заборони та придушення інших (невигідних) версій нарративу. На думку Н. Копосова, такі закони забороняють фальшиву інформацію, а не безпосередню дослідницьку думку⁴. У вузькому сенсі – це закони, які криміналізують

¹ Koposov N. *Memory Laws, Memory Wars: The Politics of the Past in Europe and Russia*. Cambridge University Press, 2018.; Копосов Н. *Память строгого режима: история и политика в России*. Москва: НЛЮ, 2011.; Курилла И. *Битва за прошлое. Как политика меняет историю*. Москва: Альпина Паблишер, 2022.; Дорская А. А., Дорский А. Ю. *Мемориальные законы как инструмент легитимации власти. Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия: Право. 2020. № 1.; Мелешкина Е. Ю. *Мемориальные законы в посткоммунистических странах. Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Акторы, институты, нарративы / под ред. А. Миллера, Д. Ефременко*. СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2020.

² Касьянов Г. В. *Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди*. Київ: Laurus, 2018. 420 с.; Касьянов Г. В. *Украина и соседи: историческая политика. 1987–2018*. Москва: НЛЮ, 2019. 632 с.; Ткаченко В. М., Якуба В. В. *Війни історичної пам'яті: «newer more» чи «если надо – повторим»? (начерки історичної політики Росії)*. Київ: Політія, 2021. 344 с.; Ткаченко В. М. *Наративи історичної пам'яті в політичному транзиті України та Росії*. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. 144 с.; Коч С. В. *Меморіальна політика сусідів України: від стратегії національного суверенітету до «Великих держав»*. *Політикус*. 2018. № 4. С. 46–50; Хардель Р. *Історична політика Російської Федерації як загроза національній безпеці України. Військово-науковий вісник*. Львів, 2021. № 36. С. 321–244. doi: 10.33577/2313-5603.36.2021.231-244; Козьма В. *Історична політика як зброя російської агресії (на прикладі окупованого Криму)*. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*. 2023. № 4 (64). С. 35–42. doi: 10.32689/2523-4625-2022-4(64)-5.

³ Мелешкина Е. Ю. *Мемориальные законы...* С. 233.

⁴ Koposov N. *Memory Laws, Memory Wars...* P. 300, 302.

певні твердження про минуле, а в широкому – містять будь-які правові норми щодо історичної пам'яті та меморіальних практик⁵.

Вважається, що початком сучасного меморіального законодавства в Європі (тобто, коли з'явилася криміналізація відповідних заборон) були спеціальні нормативні акти, що забороняли заперечувати Голокост (знищення нацистами євреїв під час Другої світової війни), чим таке заперечення прирівнювалося до «злочину ненависті». Перший такий закон був прийнятий у Німеччині в 1985 р., наступного року – в Ізраїлі⁶. На сьогоднішній день уже двадцять вісім європейських держав прийняли спеціальні закони про пам'ять, які криміналізують певні твердження про минуле. Крім того, в Україні, Нідерландах і Туреччині є норми, які знаходяться доволі близько до цієї категорії⁷. Так, в Україні наразі діє два закони, що забороняють заперечення Голодомору (з 2006 р.) та наругу над пам'яттю «борців за незалежність України» (з 2015 р.), але жоден із них не передбачає кримінального покарання за порушення цих заборон. Загалом аналіз меморіального законодавства різних країн Європи змушує окремих дослідників констатувати, наскільки розділеною й асиметричною є пам'ять європейських держав і націй, що робить шанси навіть на часткову згоду між ними дуже обмеженими⁸.

Класичною країною меморіального законодавства втім залишається Франція, де прийняті «закон Гессо» (1990 р.) – кримінальне покарання за заперечення Голокосту; «закон Тобіра» (2001 р.) – оголосив торгівлю злочином проти людяності; закон 2005 р. про французьку «присутність» у колишніх колоніях. З кінця 1990-х рр. можна спостерігати стрімке зростання меморіального законодавства в інших європейських країнах, які у цьому процесі орієнтувалися саме на французьку модель. Саме з прийняттям «закону Гессо» (названий за ім'ям його автора – відомого французького депутата-комуніста) вперше знайшло своє втілення перетворення історичної пам'яті на важливий політичний інструмент, який криміналізує висловлювання про минуле. Вже з другої половини 1990-х рр. почали лунати критичні нотки з вуст відомих європейських істориків (П. Нора, Т. Джатт, Д. Лоуенталь та ін.) відносно того, що історична пам'ять у такий спосіб перетворюється на техніку електоральних маніпуляцій і причину міжнародної напруги⁹.

Розвиток меморіального законодавства вимагав і класифікації відповідних актів. У зарубіжній юридичній науці було запропоновано дві схожі класифікації. Перша – за наслідками порушення: а) «жорстке» законодавство, яке містить вимогу певним чином оцінювати та трактувати історичні події; б) «м'яке» законодавство, що містить декларацію про ставлення до тих чи інших фактів та явищ минулого. Друга – за змістом диспозиції: а) позитивне меморіальне законодавство (наприклад, визнання геноциду вірмен в Османській імперії у роки Першої світової війни); б) негативні меморіальні закони, що встановлюють відповідальність за заперечення певних історичних обставин (наприклад, заперечення Голокосту)¹⁰. Типології меморіальних законів можуть бути різними і за критеріями, покладеними в їхню основу (за суб'єктом – прийняті державою або ухвалені міжнародними організаціями; за характером норм, що закріплюються – декларативні (лише констатують оцінку історичної події); ті, що встановлюють нові права та обов'язки)¹¹.

Деякі дослідники пропонують складнішу типологію меморіальних законів. Наприклад, А. де Батс розрізняє меморіальні закони, що прописують або приписують (*prescribe* або *proscribe*) певні погляди на історичні постаті, дати, символи та події. Прописувачі

⁵ Kopolov N. Memory Laws: Historical Evidence in Support of the «Slippery Slope» Argument. *VerfBlog*. 2018. URL: <https://verfassungsblog.de/memory-laws-historical-evidence-in-support-of-the-slippery-slope-argument>. doi: 10.17176/20180108-150448.

⁶ Курилла І. Битва за прошле. Как политика меняет историю. Москва: Альпина Паблишер, 2022. С. 159.

⁷ Kopolov N. Historians, Memory Laws, and the Politics of the Past. *European Papers*. 2020. Vol. 5, № 1. P. 110.

⁸ Gliszczynska-Grabias A. Memory Laws or Memory Loss? Europe in Search of Its Historical Identity through the National and International Law. *Polish Yearbook of International Law*. 2014. Vol. XXXIV. P. 161

⁹ Копосов Н. Е. Петрополитика, или Историческая память, демократия и популизм. *Koinon*. 2020. Т. 1. № 1–2. С. 154–156.

¹⁰ Дорская А.А., Дорский А.Ю. «Войны памяти» и их правовое измерение: мемориальные законы как явление правовой жизни конца XX – начала XXI века. *Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Юридические науки*. 2019. Вып. 4. С. 21.

¹¹ Дорская А. А., Дорский А. Ю. Мемориальные законы... С. 228.

включають некриміналізовані та декларативні норми, що наказують – норми, що передбачають покарання. Погоджуючись з А. де Батсом у доцільності розрізнення прописуючого і приписуючого характеру меморіальних законів, Е. Хайнце формує складнішу типологію, засновану на відмінності між регулятивними та нерегулятивними нормами, а також субстантивним чи експресивним їх характером. Нерегулятивні меморіальні закони відрізняються декларативним характером та не передбачають покарання. Регулятивні норми, що дозволяють чи забороняють певні дії, пов'язані з пам'яттю про минуле, необов'язково припускають покарання¹². Натомість Р. Кан вважає, що до цих типів можна додати ще один – той, що виключає закони пам'яті. Останнє, зокрема, передбачає визначення національного минулого шляхом виключення тих, хто має потенційно інакший погляд на історію. Тобто держава «виключає» осіб, не надаючи їм шансів прийняти чи відкинути версію, яку захищає меморіальний закон¹³.

Зростання кількості меморіальних законів в останнє десятиліття не могло не привернути увагу багатьох науковців, хоча в європейському дискурсі можна побачити доволі протилежні висновки. Чимало гуманітаріїв нарікають на те, що ці закони істотно тиснуть на професійних істориків. З іншого боку, чимало вчених наголошують на правовій необхідності такого законодавства. Ситуація ускладнилася через те, що з 2000-х рр. головним центром законотворчої діяльності щодо минулого стала Східна Європа, де помітно проявляється криза демократії, зростання націонал-популізму та формування авторитарних режимів (Росія, Туреччина, Угорщина). Відтак на сьогодні помітно поглибилася проблема створення «спільної історичної пам'яті» в межах усього Європейського Союзу, тим більше з перспективою його розширення на Схід. Ескалація воєн пам'яті, зрештою, має змусити Європу переглянути свої принципи мнемополітики, включаючи заборону використання кримінальних санкцій як засобу політики пам'яті. Приміром, польсько-український конфлікт пам'яті є і показовим, і плачевним результатом політичного зловживання історією з обох сторін¹⁴.

Показово, що в популярній класифікації мнемонічних режимів (тобто, домінуючої моделі політики пам'яті, в якій провідне місце посідають меморіальні закони) М. Бернхарда і Я. Кубіка¹⁵ з-поміж усіх європейських держав відсутня саме РФ. Адже, на думку останніх, вона не відповідає вимогам «мінімального рівня демократії»¹⁶. Звідси виникають і додаткові труднощі відносно аналізу та категоризації російського меморіального законодавства. Поряд із цим, необхідно зважати також на ту обставину, що меморіальне законодавство як явище має не лише суперечливу юридичну природу на концептуальному рівні, але й досі не виробило чітких правових механізмів стосовно регулювання питань як історичної науки, так і історичної пам'яті. Для фахівців у галузі права (зокрема, й російського¹⁷) навіть самé визначення поняття «меморіальні закони» становить суттєву теоретичну проблему.

Деякі російські правознавці навіть переконані¹⁸, що найбільш виважене трактування цьому поняттю надав український історик Г. Касьянов – «нормативно-правові акти, що регулюють форми та способи використання і репрезентації у публічному просторі пам'ятних подій минулого, та виступають частиною конструювання національного нарративу пам'яті»¹⁹. Прийняття та реалізація таких законів є насамперед важливим

¹² Мелешкина Е. Ю. Мемориальные законы... С. 234.

¹³ Kahn R. Free Speech, Official History and Nationalist Politics: Toward a Typology of Objections to Memory Laws. *Florida Journal of International Law*. 2018. Vol. 31, Iss. 1. P. 43–45.

¹⁴ Cherviatsova A. Memory Wars: The Polish-Ukrainian Battle about History. *MELA (Memory Laws in European and Comparative Perspective)*. 2021. URL: <https://melaproject.org/blog/340>.

¹⁵ Bernhard M., Kubik J. Introduction. *Twenty years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration* / ed. by M. Bernhard, J. Kubik. Oxford University Press, 2014. P. 4–17.

¹⁶ Малинова О. Ю. Режим памяти как инструмент анализа: проблемы концептуализации. *Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Акторы, институты, нарративы* / под ред. А. Миллера, Д. Ефременко. Санкт-Петербург: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2020. С. 37.

¹⁷ Дорская А., Пашенцев Д. Официальная политика памяти: сравнительный анализ законодательства и судебной практики современных государств. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. 2021. Т. 17, № 6. С. 5–15.

¹⁸ Дорская А. А., Дорский А. Ю. Мемориальные законы как инструмент... С. 224.

¹⁹ Касьянов Г. В. Историческая политика и «мемориальные» законы в Украине: начало XXI в. *Историческая экспертиза*. 2016. № 2. С. 28.

символічним актом у баченні певної політичної групи при владі. Зі свого боку, тандем Дорських пропонує власне трактування меморіальних законів як таких, що «регулюють суспільні відносини, які складаються в процесі збереження чи подолання пам'яті про конкретні історичні події, формують позитивне чи негативне ставлення до них та містять диспозитивні чи імперативні норми щодо можливості трактування фактів та явищ минулого»²⁰. Натомість білоруська дослідниця О. Матусевич стверджує, що, говорячи «меморіальне законодавство», мають на увазі нормативно-правові акти, спрямовані на криміналізацію створення ревізійністських національних наративів або заперечення історичних подій²¹.

Постає також проблема окремої дисциплінарності «меморіального права», зважаючи на доволі широкий зміст її об'єкта. Водночас, на чому слушно наголошує Е. Хайнце, на практиці дисципліна права та історичної пам'яті неминуче фокусується на травматичних подіях, що спостерігається практично в кожній публікації на цю тему. У сучасному праві термін «травматичний» передбачає зв'язок із міжнародно визнаними порушеннями прав людини. Відтак ставлення будь-якого уряду до права та історичної пам'яті стає вирішальним орієнтиром його ставлення до прав людини та легітимності правового режиму, яким він керує²². Однак як юридично охарактеризувати публічний дискурс про пам'ять – як «право» чи як «благо»? Наскільки далеко в історію ми повинні зануритися, – справедливо запитує А. Гліщинська, – щоб виконати завдання виправлення минулої несправедливості, запропоноване прихильниками таких законів²³? Все це лише підсилює доказ складної та суперечливої природи більшості законів пам'яті. Це ж свідчить і про відсутність чіткості в їхніх положеннях, довільний характер правової кваліфікації певних діянь і дилему щодо часового проміжку, який має охопити законодавство про пам'ять.

Полідисциплінарність останнього зумовлює й інші ризики та небезпеки як практичного, так і теоретичного застосування. Насамперед варто відзначити апіорну юридичну сумнівність правового регулювання сфери наукових історичних досліджень, а також впровадження кримінальної відповідальності за публічні висловлювання чи інтерпретацію минулого без обмеження прав і свобод. Нормативність правового регулювання передбачає спрямованість правового впливу на види суспільних відносин, а не на індивідуальні форми їхнього виявлення, на формалізовані відносини, які піддаються державно-правовому контролю. Чи мають закони, що закріплюють одну з можливих точок зору на історію нормативність? Судячи з існуючої правозастосовної практики меморіальних законів – не мають. Образ минулого та процес його створення не можна віднести до сфери правового регулювання, якщо не виходити з того, що їхня роль у суспільстві кардинально змінилася²⁴. Чи можуть закони пам'яті допомогти європейцям впоратися зі своїм минулим і зберегти свою історичну пам'ять та ідентичність? Здається, – вважає А. Гліщинська-Грабіас, – на це запитання можна відповісти ствердно лише щодо обмеженого набору таких законів²⁵. Зрештою, поки що серед і американських, і європейських юристів немає єдиної думки щодо легітимності й ефективності меморіальних законів²⁶.

Феномен законів пам'яті є одним із найбільш суперечливих питань у складних дискусіях про взаємозв'язок історії, пам'яті та права. Прийняття законів про пам'ять, які приховують або переглядають найбільш делікатні, часто болючі сторінки історії, може бути вираженням суспільних очікувань щодо юридичної підтримки позитивного самосприйняття нації та юридичного забезпечення основи національної гордості. І все ж, у світлі конкуруючих наративів про минуле всередині та між націями, ефективність

²⁰ Дорская А. А., Дорский А. Ю. Мемориальные законы как инструмент... С. 225.

²¹ Матусевич О. А. Мемориальное законодательство: генезис и противоречия. *Труды БГТУ*. Минск, 2014. № 5. С. 116.

²² Heinze E. Law and Historical Memory: Theorising the Discipline. *MELA (Memory Laws in European and Comparative Perspective)*. 2020. URL: <https://melaproject.org/blog/252>.

²³ Gliszczyńska A. Law and Memory. *VerfBlog*. 2018. URL: <https://verfassungsblog.de/law-and-memory>. doi: 10.17176/20180104-103227.

²⁴ Матусевич О. А. Мемориальное законодательство... С. 118.

²⁵ Gliszczyńska-Grabias A. Memory Laws or Memory Loss... P. 184.

²⁶ Копосов Н. Память в законе. *Русский журнал*. 2014. URL: <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Pamyat-v-zakone>.

таких гарантій є ілюзорною та навіть небезпечною²⁷. Західні дослідники все частіше наголошують на тому, що суперечності навколо меморіальних законодавств тісно пов'язані з відродженням націоналізму, який сьогодні охоплює й більшу частину західного світу. Водночас наднаціональні інституції все частіше розглядаються як такі, що нав'язують деконтекстуалізовані історичні наративи державам, чії лідери та народи рішуче відкидають їх, а це веде до зростання популістських рухів, які наголошують на конкуруючих інтерпретаціях минулого²⁸. Фактично меморіальні закони встановлюють норми та правила репрезентації минулого в інтересах теперішнього²⁹, а держави втручаються в історичну пам'ять з безлічі мотивів³⁰.

На так званому «пострадянському» просторі меморіальне законодавство, закріплюючи певні інтерпретації минулих подій, спрямовується переважно на отримання політичного результату й як інструмент легітимації влади. Паралельно воно відображає сутність «геополітичного» протистояння між сусідніми країнами, де законодавчо закріплені взаємовиключні інтерпретації історичних подій (РФ, Україна, Польща, Ізраїль). Практики «монополізації» суспільного дискурсу за посередництва меморіального законодавства, на думку С. Коч, стало зокрема формою руйнування тут ліберальної демократії, яка виявилася несумісною із націоналізацією³¹. Безсумнівно, найхарактерніше подібний процес простежується в Росії, де закони про пам'ять слугують винятково завданню легітимації авторитарного режиму та його стабілізації. Адже в РФ їхнє запровадження спрямоване не на вирішення безпекових питань, а на «демонстрацію значущості Росії, з метою розширення її впливу на міжнародній арені, а також є засобом додаткової легітимації режиму В. Путіна»³². Саме тому місцеві дослідники в основному сприймають їх як «закони, що забороняють неправильну (!) інтерпретацію минулого»³³. Натомість деякі правознавці, аналізуючи правову базу притягнення до відповідальності за «фальсифікацію історії», взагалі відверто дивуються потребі правового регулювання оцінок історичних подій. Для них цілком очевидно, що надмірне правове регулювання у цьому питанні може стати прикладом невиправданої «юридифікації» чи «правовим забрудненням». Звідси цілком резонним є їхній заклик не використовувати право як інструмент соціального програмування, тим більше контролю та боротьби з інакодумством³⁴.

Категорично проти запровадження меморіального законодавства в РФ вже досить тривалий час виступає й історик Н. Копосов. Міркування останнього базуються на прецеденті 2005 р. (справа Петре-Гренуйо), коли чимало французьких істориків (П. Нора, Р. Ремон та ін.) заявили, що історія не може бути предметом законодавства та об'єдналася в асоціацію «За свободу історії», котра виступала проти будь-якої криміналізації минулого та перетворення пам'яті на об'єкт політичних маніпуляцій³⁵. Стосовно батьківщини Н. Копосов зауважив, що тут відсутня стала демократія, слабка суспільна думка, відсутні професійні асоціації істориків, далеко не незалежна судова система. З урахуванням цих реалій, на думку вченого 2011 р., взагалі варто було утриматися від прийняття меморіальних законів. Автор більше як десятиліття тому вірно вловив «вітер змін», які назрівали у цій сфері російської «гуманітаристики», закликаючи парламентарів не приймати меморіальний закон. Оскільки його прийняття, – наголошував історик, – «стане кроком на шляху перетворення історії радянського суспільства з більш-менш об'єктивного знання, котрим

²⁷ Gliszczyńska-Grabias A. Memory Laws or Memory Loss... P. 186.

²⁸ Soroka G., Krawatzek F. Nationalism, Democracy, and memory laws. *Journal of Democracy*. Washington, 2019. Vol. 30, no. 2. P. 170.

²⁹ Касьянов Г. В. Историческая политика... С. 48.

³⁰ Heinze E. Should governments butt out of history? *MELA (Memory Laws in European and Comparative Perspective)*. 2022. URL: <https://melaproject.org/blog/540>.

³¹ Коч С. В. Меморіальна політика сусідів України: від стратегії національного суверенітету до «Великих держав». *Політикус*. 2018. № 4. С. 48–49.

³² Мелешкина Е. Ю. Мемориальные законы... С. 244

³³ Орлова И. Б. Историческое знание как предмет социологического анализа (феноменологический аспект). *Социологические исследования*. 2017. № 9. С. 74.

³⁴ Галимова Л., Никонова Л. Правоприменительная практика в области защиты исторической памяти. *Гуманитарные науки в XXI веке*. 2021. № 17. – С. 18–19.

³⁵ Хапаева Д. Свобода истории – это свобода всех. *Русский журнал*. 2008. URL: <http://www.russ.ru/pole/Svoboda-istorii-eto-svoboda-vsesh>.

вона з великими труднощами стала за останні десятиліття, на прислужницю ідеології, якою вона була впродовж радянського періоду»³⁶.

Навпаки, історики, які підтримують закони про пам'ять, наполягають на тому, що такі закони не обмежують їхньої свободи, оскільки вони лише забороняють навмисно неправдиві й образливі заяви. Крім того, вони наголошують, що меморіальне законодавство використовується дуже нечасто. Навіть у путінській Росії, як підмітив Н. Копосов, «сталінський» закон 2014 р. використовувався лише кілька разів і не проти професійних істориків³⁷. Іншими словами, є мало доказів того, що закони про пам'ять насправді обмежують свободу історичних досліджень, хоча їх прийняття поставило її під загрозу. Прихильники меморіального законодавства наполягають також на тому, що подібні «м'які» інструменти загалом неефективні або що людина ніколи добровільно не виносить уроків з помилок минулого. Закони пам'яті натомість, якщо їх використовувати пропорційно, можуть ефективно протистояти політичному невігластву, історичному ревізійному, расизму, антисемітизму та ксенофобії³⁸. Кримінальні ж положення важливі для того, щоб таке законодавство було більш ефективним. Це може, зокрема, покращити політичні дебати у світі «постправди», де технологічний прогрес загрожує спотворенню сприйняття пересічними людьми подій.

Отже, юридичне регулювання історичного дискурсу містить значні ризики. Варто чітко усвідомлювати, що навіть найкращі закони можуть виявитися поганими на практиці. Існує, зокрема, серйозний ризик того, що чимало меморіальних законів, попри явну спрямованість на боротьбу з історичним ревізійним, можуть стати політизованим інструментом, який використовують держави для применшення своєї історичної провини. Законодавці, які виступають проти демократичного принципу необмеженого, плюралістичного дискурсу, відчують спокусу нав'язати єдину, офіційну, беззаперечну версію минулого. Це загроза основним свободам, включаючи свободу вираження поглядів і свободу інформації, а також право на наукові дослідження³⁹. Саме тому історики мають залишатися особливо пильними щодо меморіального законодавства. Адже декретування однієї офіційної версії історії завжди залишає простір для зловживань і може призвести до значних обмежень свободи слова⁴⁰.

Далеко не всі фахівці характеризують меморіальні закони настільки песимістично. Приміром, американський професор права Р. Кан зауважує окремі невідповідності, за які їх критикують: скільки свободи слова вони реально обмежують, якими при цьому є засоби звинувачення, наскільки суворим є покарання? Загалом аргумент «свободи слова» є надто грубим критерієм, щоб робити тонкі політичні відмінності між різними законами пам'яті. Саме тому, як стверджує вчений, фахівці ніколи не погодяться щодо того, які закони пам'яті є універсальними, а які – партикулярними, а відтак – які з них є «поганими», а які «хорошими», – так само, як в оцінках щодо націоналізмів. Можливо, закони пам'яті (принаймні каральні) не завжди погані – деякі просто гірші за інші. З іншого боку, чи справедливо називати націоналізм або закони пам'яті «поганими»? Навіть якби можна було це зробити, то як щодо можливості орієнтації: чи є проєкт відмежування «закону Гейссо» від українських законів про декомунізацію просто ще одним способом надати привілей «просунутому» Заходу над «примітивним» Сходом? Одним із позитивних моментів нашого часу, – зауважує Р. Кан, – є те, що в епоху Ле Пен і Трампа «поганим» націоналізм більше не можна перекласти на «Схід», а ксенофобський популізм, як бачимо, досі живий і здоровий у Сполучених Штатах, Нідерландах, Данії, Польщі та Угорщині⁴¹.

Проте куди більше популізму (зокрема й ксенофобського) містить меморіальне законодавство країни-агресора РФ, хоча тамтешні правники свідомо вказують владі на

³⁶ Копосов Н. Память строгого режима... С. 64–65, 265, 266.

³⁷ Korosov N. Historians, Memory Laws... P. 109.

³⁸ Baranowska G., Wójcik A. In defence of Europe's memory laws. *Eurozine*. 2017. URL: <https://www.eurozine.com/in-defence-of-europes-memory-laws>.

³⁹ Baranowska G., Wójcik A. In defence of Europe's memory laws. *Free Speech Debate*. 2017, November 1. URL: <https://freespeechdebate.com/discuss/in-defence-of-europes-memory-laws>.

⁴⁰ Wójcik A. Memory Laws and Security. How memory laws interact with various understanding of «security». *Respublica*. 2017. URL: <https://publica.pl/teksty/wojck-memory-laws-and-security-62685.html>.

⁴¹ Kahn R. Free Speech, Official History... P. 41, 47–48.

очевидну безперспективність подібної політики: «Створення образу ворога здатне мобілізувати сили народу на певний короткий період, але є глухим кутом з погляду довготривалої перспективи»⁴². Такий шлях російській гуманітарії помилково вважають «нормальним», як і помилковим є їхнє переконання, буцімто розвиток історичної політики в РФ рухається у загальносвітовому руслі, за допомогою правових інструментів, «як в усіх». Насправді – це чергова російська цинічна маніпуляція, за якою до того ж простежується потужний націоналістично-популістський запал. Давно вже не секрет, що в Росії відбувається лише імітація демократії, покликана створити ілюзію «цивілізованості», попри те, що саме західну модель суспільного розвитку тут вважають неприйнятною та ворожою. Останні десятиліття тут панує диктатура, вибори завжди фальсифікуються, свобода слова давно перетворилася на фікцію (після 24 лютого 2022 р. утиски ЗМІ взагалі стали тотальними). У вигляді такого ж фарсу функціонують й «незалежні» гілки влади, зокрема й законодавча, котра після нетривалої спроби побути саме такою (в 1991–1993 рр., поки Б. Єльцин не наказав розстріляти парламент з танків), перетворилася на слухняний інструмент із виконання волі Кремля.

З огляду на такі умови, вести мову про притомність, зокрема й російського меморіального законодавства (причому і в частині трактування минулого, і в частині суто правозастосування), не доводиться. Зовні воно, начебто, й наслідує європейську традицію, спрямовану на заборону заперечення злочинів нацизму/фашизму. Проте основна його мета інша – захищати не пам'ять жертв, а пам'ять радянської держави, тобто того режиму, котрий здійснював масовий терор стосовно власного населення та народів окупованих ним країн. Погоджуємося з Н. Копосовим, що «ще робить російський меморіальний закон вповні унікальним явищем у сучасному меморіальному законодавстві»⁴³ всієї Європі. На відміну від Західної Європи, уже перший російський закон про пам'ять став продуктом якраз націонал-популізму. Саме у травні 2014 р., у розпал початку збройної агресії РФ проти України, російська влада криміналізувала «поширення завідомо неправдивої інформації про діяльність СРСР під час Другої світової війни»⁴⁴.

У такий спосіб кремлівський режим упродовж останнього десятиліття не лише створює та забезпечує правову основу для «охорони» історії, але й активно нав'язує офіційний наратив, одночасно придушуючи альтернативні погляди. Для цього використовується потужна машина пропаганди, система освіти, цілком підконтрольні ЗМІ. На думку експертів Міжнародної федерації з прав людини (далі – FIDH), відповідні зусилля російського уряду (щодо законодавчого закріплення офіційного історичного наративу) досягли кульмінації у серії поправок 2020 р. до Конституції РФ (детальніше мова про них буде йти в другій частині). Наступного року група сенаторів заявила, що російська історія має стати головною зброєю (!) в «ментальній війні» або «війні пам'яті» проти Заходу, а В. Медінський закликав затвердити офіційну державну історичну політику⁴⁵. Водночас «путінське» меморіальне законодавство цілковито заперечує відповідальність російської (=радянської) держави (за іронією, РФ у згаданих змінах до Конституції 2020 р. проголосила себе правонаступником СРСР) за злочини радянської доби, які вже були частково визнані у 1990-х рр.

Загалом РФ є країною, де за останні роки прийнята найбільша кількість законів та законопроектів про пам'ять. Й усі ці 7 (сім!) нормативно-правових актів встановлюють відповідальність винятково щодо інтерпретацій подій Другої світової війни⁴⁶. Найбільш відомим з них є стаття 354.1 Кримінального кодексу РФ (далі – ККРФ), що передбачає кримінальну відповідальність за «реабілітацію нацизму» (детальніше про неї теж дещо нижче, зокрема й про назву, яка тільки вводить в оману). Цей націонал-популістський закон і спричинив посилення «війн пам'яті» між РФ, Україною та Польщею й остаточно сформував теперішню історичну політику Кремля, яку варто бодай коротко охарактеризувати для кращого розуміння специфіки російського меморіального законодавства.

⁴² Дорская А., Пашенцев Д. Официальная политика памяти... С. 12.

⁴³ Копосов Н. Мемориальный закон и историческая политика в современной России. *Ab imperio*. 2010. № 2. С. 267.

⁴⁴ Korosov N. Historians, Memory Laws... P. 115.

⁴⁵ Россия: преступления против истории: доклад Международной федерации за права человека (FIDH). 2021. С. 51.

⁴⁶ Korosov N. Memory Laws, Memory Wars... P. 253.

Російські правознавці змушені констатувати, що спеціальних юридичних студіювань офіційної політики пам'яті РФ досі існує вкрай небагато. Одним із ключових векторів дослідження травм, пов'язаних з історичною пам'яттю, вони вважають можливості права у попередженні перегляду підсумків Другої світової війни та рішень Нюрнберзького трибуналу⁴⁷. Натомість, з погляду історика, ситуація у сфері російської історичної політики виглядає куди драматичніше – коротко її можна назвати «меморіальний хаос». Відсутність суспільного консенсусу у цій царині яскраво простежується на рівні основних елементів комеморації – пам'ятників, топонімії та календаря. Тисячі «леніних» і десятки «сталіних» співіснують з царями, імператорами, православними діячами, «советські» вулиці перетинаються з «успенськіми», а святкування Пасхи уживається з 1 травня (навіть, коли перша припадає на цей день). З моменту розпаду СРСР цей химерний меморіальний ландшафт ніхто не зумів привести до єдності, а його становище «демонструє відсутність одноманітного підходу до минулого країни й, відповідно, неможливість уживання подій минулого як однаково зрозумілого всім росіянам “мовного коду”»⁴⁸.

У справі впровадження історичної політики Росія, як завжди, помітно запізнилася (до речі, один із редакторів цієї монографії «впевнено стверджує», що на сьогодні це найширша за охопленням і найбільш різноманітна за змістом книга про політику пам'яті в Росії, яка дає уявлення про значні тенденції останніх років)⁴⁹. Інші ж гуманітарії із сумом зауважують, що «проблематика історичної пам'яті багато в чому залишається неохопленою науковими дослідженнями й абсолютно пасивно в цьому аспекті виглядають історичні науки»⁵⁰. Зі свого боку, деякі історіографи констатують, що після лютого 2022 р. «дослідницький простір memory studies в Росії вже не може залишатися колишнім», але при цьому «навіть чи в найближчому майбутньому можливе й вироблення суспільного консенсусу щодо оцінки радянського минулого – історія ХХ ст. видається надто сильно пов'язаною з поточними політичними процесами, і аргументи від історії будуть використовуватися для легітимації протилежних ідеологічних програм»⁵¹.

У більшості колишніх радянських республік, які стали незалежними державами, в останні десятиліття природно та закономірно формувалися власні національні історичні наративи. Однак у Росії від початку на порядку денному не стояло створення нації, а ослаблення держави деякий час сприймалося інтелігенцією у парадигмі боротьби зі спадщиною комунізму. Протягом десятиліття в країні не існувало версії національної історії, яку можна було б назвати «домінуючою», що є очевидною ознакою кризи ідентичності російського населення. До кінця 1990-х рр. з'явилося усвідомлення того, що «російської нації» не існує. Втім В. Путін, прийшовши до влади з чітким уявленням про важливість національної історії, почав будувати «російську ідентичність» із утвердження імперських прапора та герба, й одночасно підновленого радянського гімну. Головним способом затвердження нової офіційної інтерпретації історії був контроль над змістом шкільних підручників, телевізійних програм і меморіального простору. Незабаром стало зрозуміло, що у центрі історичного наративу знову утвердилася «Велика Вітчизняна війна» (далі – ВВВ)⁵².

Історична політика в РФ, звісно, є відображенням розвитку самої історичної науки, сутність якої в останні десятиліття мало змінилася. Фактично вона досі залишається калькою німецької «школи Ранке», з її вихвалянням першорядної ролі «єдиної потужної держави», котра протистоїть численним ворогам, і має «особливий шлях» (Sonderweg), бо її населенню, буцімто, притаманні набагато вищі духовні цінності, що й робить державу

⁴⁷ Дорская А., Пашенцев Д. Официальная политика памяти... С. 7.

⁴⁸ Курилла И. История как язык политики. *Новое Прошлое*. 2021. № 1. С. 112.

⁴⁹ Миллер А. И. Введение. Большие перемены. Что нового в политике памяти и в ее изучении? *Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Акторы, институты, нарративы* / под ред. А. Миллера, Д. Ефременко. СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2020. С. 16.

⁵⁰ Ивашевский С. Реализация мемориального законодательства в российском образовании. *Вестник Нижегородского института управления*. 2022. № 1. С. 37.

⁵¹ Фокин А., Козлов Д. Витязь на распутье: российские исследования памяти на рубеже 2010–2020-х годов. *Laboratorium: журнал социальных исследований*. 2023. № 1. С. 83, 93.

⁵² Курилла И. Политическое «использование истории» в современной России. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения*. 2012. № 1. С. 156–157.

«великою». Як відомо, саме на цій теорії сформувався невдовзі німецький націоналізм, що у середині ХХ ст. виявив себе у формі нацизму. Так само й у Росії історики від ХІХ ст. обґрунтовують винятково особливу роль держави та особливу духовність «народу», що на наших очах по суті втілюється в ідеології «рашизму».

Спроба демократизації Росії впродовж 1990-х рр. певною мірою навіть «нормалізувала» історичну політику. Було частково засуджено тоталітарний сталінський режим і масові репресії, але серйозного опрацювання минулого так і не відбулося. Відтак у масі населення залишилася саме радянська свідомість, на основі якої розпочалося відродження й радянської історичної міфології. Паралельно у цей період піднеслася й націоналістична версія нарративу, пов'язана з популярними ідеями «слов'яно-православної цивілізації», котрі активно просували Л. Гумільов, А. Дугін, А. Панарін, І. Фроянов та ін. Проте й тут радянський лад зображувався як втілення «ісконно» російських засад «народності» та «державності», тим більше Б. Єльцин постійно наголошував на історичній спадковості РФ і СРСР⁵³.

Від середини 2000-х рр. почала формуватися нова, путінська історична політика, в основі якої лежить міф про «велику державу» як спадкоємицю російської та радянської імперій. У такий спосіб розпочалася реанімація імперського мислення, формування неоімперських амбіцій В. Путіна та свідоме псування відносин із Заходом і особливо «ближнім зарубіжжям». Путінський режим шукав опору в національній традиції, але імітуючи демократію, не міг однозначно глорифікувати сталінський терор і комуністичне месіанство. Саме тому Кремлю знадобився «міф про війну», що дозволяв сконструювати трагічне, але славне минуле. На думку Н. Копосова, «міф про війну став справжнім міфом походження пострадянської Росії»⁵⁴.

Відтоді російська влада всіляко намагається примусити істориків писати винятково «державницький» нарратив, але опір фахівців змушує залучати до цього процесу сумнівних осіб, які позиціонуються «керівниками історії». Найодіознішою фігурою в такому контексті є В. Мединський, який є автором останнього на цей момент шкільного підручника з новітньої історії⁵⁵. Не так давно цей недоісторик⁵⁶ взагалі прямо закликав підтримувати не історичні пошуки, а міфи, оскільки, на його думку, люди живуть і оперують тільки в просторі міфів⁵⁷. Першою ж ластівкою створення офіційної візії історії стала група А. Філіппова й А. Данілова, котра мала в 2006 р. написати якщо не єдиний, то домінуючий підручник історії. На продовження цьому в 2009 р. президент Д. Медведєв видав указ про створення сумнозвісної «Комісії з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії», до якої увійшли переважно чиновники, а отже, вона від початку не могла стати експертною щодо політики пам'яті⁵⁸.

Нові акценти путінської історичної політики виявилися не лише в боротьбі за єдиний офіційно схвалений підручник історії, але й у реформуванні державних свят, й у створенні відповідного «меморіального законодавства» з туманно визначеною небезпекою «реабілітації нацизму». Після хвилі протестів російської опозиції в 2011–2012 рр. і особливо через анексію Криму історична політика В. Путіна істотно змінилася. Відтепер радянське «збирання земель» і протистояння зовнішньому світу стали найближчими історичними паралелями, що якнайкраще пояснюють нову «російську ідентичність», а логіка політичної ситуації та старання пропаганди ведуть РФ все далі шляхом символічного занурення в Радянський Союз зразка 1930-х рр.⁵⁹. Саме після весни 2014 р. у Росії почалися звільнення з роботи за

⁵³ Копосов Н. Память строгого режима... С. 129-133.

⁵⁴ Копосов Н. Память строгого режима... С. 162-163.

⁵⁵ Підручник ненависті. Чому Мединський може навчити російських школярів. *Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки*. 5.09.2023. URL: <https://spravdi.gov.ua/pidruchnyk-nenavysti-chomu-medynskiy-mozhe-navchyty-rosijskyh-shkolyariv>.

⁵⁶ Почему Владимир Мединский – не историк. *Meduza*. 2016, 4 октября. URL: <https://meduza.io/feature/2016/10/04/pochemu-vladimir-medinskiy-ne-istorik>.

⁵⁷ Памятники культурного наследия –/ стратегический приоритет России. *Известия*./ 2016, 22 ноября. URL: <https://iz.ru/news/646402>.

⁵⁸ Миллер А. Политика памяти в России. Роль негосударственных агентов. *Історія, пам'ять, політика*: зб. ст. / упоряд. Г. Касьянов, О. Гайдай. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2016. С. 221–222.

⁵⁹ Курилла И. От князя Владимира к Сталину. Как Путин потерял власть над символами. *PONARS Eurasia*. 2015. URL: <https://www.ponarseurasia.org/7802>.

висловлювання, було легітимовано дискурс про «п'яту колону» та «націонал-зрадників», прийнято закон, що криміналізує висловлювання про минуле. Шанс на розвиток взаємоввічливого діалогу про політику пам'яті, що окреслився до 2013 р., було втрачено⁶⁰.

Агресивна історична політика Кремля відтоді вибудовується винятково навколо «міфу про війну». У цих межах конструюються наративи про «єдність» держави та народу, про необхідність сильної влади, армії, спецслужб, про «миролюбність» зовнішньої політики. Водночас він нав'язує колишню логіку: «хто проти Радянського Союзу – той за фашизм», а отже, відроджує переконання, що начебто вся Східна та Центральна Європа – зона російського впливу. Прикриваючись теперішньою імітованою демократією та союзницькими відносинами із країнами Заходу під час Другої світової війни, цей міф «нормалізує» сталінізм і породжує агресивні антизахідні почуття⁶¹ (буцімто, сьогодні Захід зрадив росіян через заздрощі до «їхньої» перемоги над фашизмом). Цей міф став тією «мовою зомбування», котру розуміла більшість російського населення, залишаючись в ілюзорному світі радянської свідомості. Самі ж росіяни впевнені, що саме «міф перемоги», з-поміж усіх решти меморіальних дат у державному календарі, «є найпотужнішим елементом громадянської релігії Росії»⁶². Зрештою, антизахідна риторика й імперські амбіції кремлівського режиму стали головною причиною спочатку війн пам'яті в Європі, а тепер – і повномасштабної злочинної агресії проти України.

Міф «про війну» є ключовим для розуміння режиму Путіна, оскільки він започаткував ідеологічний консенсус між владою та суспільством. Фактично цей сталінський міф, який прославляє Велику Перемогу над фашизмом як визначну подію світової історії, був реанімований як фундаментальний міф пострадянського російського суспільства. Згідно з ним, росіяни самотужки врятували цивілізацію від глобального зла фашизму та забезпечили мир у всьому світі під керівництвом Сталіна. Радянський Союз і росіяни представлені тут як месіанський народ, який пожертвував собою заради щастя людства, а тому будь-які злочини (!), вчинені в ім'я цієї глобальної перемоги, вважаються виправданими. Причина ж успіху цього міфу, що зробив його наріжним каменем націоналістичного режиму Путіна та неоконсервативної пропагандистської машини РФ, на думку Д. Хапаєвої, полягає в тому, що він резонував із небажанням пострадянського суспільства мати справу зі своїм злочинним сталінським і радянським минулим. Міфу про ВВВ судилося стати місцем пам'яті (*haut lieu de memoire*) ресталінізації під проводом КДБ у путінській Росії. Цей міф створив порядок денний для націоналізму Путіна та російської політики пам'яті, зосередивши її на «війні пам'яті» з Україною через Голодомор, з Польщею через Катинь і з країнами Балтії від середини 2000-х рр. Війни пам'яті запропонували путінізму новий дискурс, який підкреслював месіанську роль російського народу, яку вітала та вітає досі більшість населення⁶³.

Риторика цього міфу стала особливо популярною з 2014 р., від початку збройної агресії РФ проти України, а Кремль застосував найсильнішу з мов пропаганди, активно використовуючи різноманітні «історичні» описи задля мобілізації населення на підтримку своїх злочинних рішень. Чимало з тих ідей набули згодом власну логіку та групи підтримки, котрі стало досить важко контролювати засобами пропаганди, а тому цей сленг досі формує деформоване сприйняття росіянами війни з Україною. Проте саме путінська пропаганда випустила лінгвістичного «джина», коли українське політичне керівництво почали називати «нацистами», а військових – «карателями», за зразком 1941–1943 рр. щодо німецьких військ, які протистояли партизанам. Натомість проросійські злочинні формування почали називати «ополченцями», ототожнюючи їх із захисниками Москви 1941 р. Як зауважив І. Курілла, у цьому контексті Кремль явно перестарався, а настільки безглузда інструменталізація історії почала руйнувати саму пам'ять про війну як єдиний об'єднаний

⁶⁰ Миллер А. Политика памяти в России... С. 240.

⁶¹ Копосов Н. Память строгого режима... С. 165.

⁶² Егоров В. А. Мемориальные даты как элемент гражданской религии: секулярное и конфессиональное измерение. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*. 2019. № 1. С. 205.

⁶³ Khapaeva D. Triumphant memory of the perpetrators: Putin's politics of re-Stalinization. *Communist and Post-Communist Studies*. University of California (Oakland), 2016. Vol. 49, no. 1. P. 65.

для росіян фактор⁶⁴. Одночасно «приватизація» путінським режимом «Перемоги», її переформування як «перемоги над Європою» у працях деяких активістів російської історичної політики фактично відроджує у дзеркальному відображенні нацистський міф про «цивілізаторську місію» Німеччини, яка нібито несла завойованим народам Східної Європи «європейські цінності», що цілковито чужі росіянам⁶⁵. Неприйнятними є й будь-які європейські версії історії, про які не бажають чути навіть російські вчені-гуманітарії, наполягаючи лише на власному баченні⁶⁶.

Не бажає кремлівський режим чути й альтернативні наративи власних «неросійських» народів. Якщо на початку 1990-х рр. концепція історичної освіти РФ ще передбачала її поділ на федеральний і національно-регіональний компоненти, то вже з 2000-х рр. залишився лише перший – суто «москвоцентричний наратив», до того ж у формі єдиного підручника. Путінський режим від початку «був далекий від думки про необхідність плюралізації історичної пам'яті, натомість будь-яке відхилення від свого історичного канону розглядав у категоріях загрози національній безпеці»⁶⁷. Аналізуючи агресивну історичну політику Кремля, стає зрозумілим, чому меморіальне законодавство РФ спрямоване майже винятково на добу Другої світової війни та покликане захищати передусім злочини сталінського режиму.

Висновки. Головною метою окупаційної політики РФ на українських землях від 2014 р. є цілковите знищення української національної ідентичності та насадження російської історичної пам'яті. Успішне протистояння України кремлівським наративам у «меморіальних війнах» останніх десятиліть привели до початку широкомасштабної агресії РФ проти неї в лютому 2022 р. Одним із важливих інструментів окупаційної політики РФ на українських землях є меморіальне законодавство. Теоретичний аналіз цього явища засвідчує його суперечливу правову природу та неузгодженість із нормальною історичною наукою. Для фахівців у галузі права навіть визначення поняття «меморіальні закони» досі становить суттєву теоретичну проблему.

Зростання кількості авторитарних режимів у Центральній та Східній Європі (Росія, Угорщина, Туреччина) зробили меморіальне законодавство елементом політики націонал-популізму. Складність аналізу законів про пам'ять у РФ зумовлена також тим, що її політичний режим не має навіть мінімального рівня демократії. Тому в цій країні-агресорі меморіальне законодавство слугує винятково завданню легітимації авторитарного режиму та його стабілізації. Водночас закони про пам'ять в РФ спрямовані не на захист історичної пам'яті, а на демонстрацію «значущості» Росії, з метою розширення її впливу на міжнародній арені. Загалом кремлівське меморіальне законодавство лише імітує європейські зразки, спрямовані на заборону заперечення злочинів нацизму. Натомість його дійсна сутність – захищати не пам'ять жертв радянського режиму, а сам цей режим, заперечуючи його злочини. У такий спосіб путінський режим намагається заперечувати уже власні злочини, зокрема й теперішній геноцид українців*.

References

1. Meleshkina, E. (2020) Memoryalnye zakony v postkommunistycheskykh stranakh. *Polytyka pamiaty v sovremennoi Rossii y stranakh Vostochnoi Evropy. Aktory, ynstytuty, narratyvy* / pod red. A. Myllera, D. Efremenko [Memorial laws in post-communist countries. *The politics of memory in modern Russia and the countries of Eastern Europe. Actors, institutions, narratives* / ed. A. Miller, D. Efremenko]. Sankt-Peterburg: Yzd-vo Evropeiskoho unyversyteta v Sankt-Peterburge [in Russian]

⁶⁴ Курилла И. Возвращение Сталина. Как понятие обострение исторической политики в России. *PONARS Eurasia*. 2016. URL: <https://www.ponarseurasia.org/8472>.

⁶⁵ Курилла И. Битва за прошлое... С. 148–149.

⁶⁶ Ефременко Д. В. Наднациональная идентичность и политика памяти в Европейском союзе: импликация для России и постсоветского пространства. *Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Актеры, институты, нарративы* / под ред. А. Миллера, Д. Ефременко. СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2020. С. 72.

⁶⁷ Летняков Д. Э. Историческая память российского общества: к построению агонистической модели. *Мир России*. 2023. № 1. С. 117–118.

* Завершення статті в наступному номері.

2. Koposov, N. (2018) *Memory Laws, Memory Wars: The Politics of the Past in Europe and Russia*. Cambridge University Press.
3. Koposov, N. (2018) *Memory Laws: Historical Evidence in Support of the «Slippery Slope» Argument*. *VerfBlog*. Retrieved from: <https://verfassungsblog.de/memory-laws-historical-evidence-in-support-of-the-slippery-slope-argument>. doi: 10.17176/20180108-150448.
4. Kurilla, I. (2022) *Bitva za proshloe. Kak politika menyaet istoriyu* [The battle for the past. How politics changes history]. Moskva: Alpina Publisher [in Russian]
5. Koposov, N. (2020) *Historians, Memory Laws, and the Politics of the Past*. *European Papers*. Vol. 5, № 1.
6. Gliszczyńska-Grabias, A. (2014) *Memory Laws or Memory Loss? Europe in Search of Its Historical Identity through the National and International Law*. *Polish Yearbook of International Law*. Vol. XXXIV.
7. Koposov, N. (2020) *Retropolitika, ili Istoricheskaya pamyat, demokratiya i populizm* [Retropolitics, or Historical memory, democracy and populism. *Koinon*]. *Koinon*. T. 1. № 1–2 [in Russian]
8. Dorskaya, A. A., Dorskij, A. Yu. (2019) «Vojny pamyati» i ih pravovoe izmerenie: memorialnye zakony kak yavlenie pravovoj zhizni konca HH – nachala XXI veka [“Memory wars” and their legal dimension: memorial laws as a phenomenon of legal life at the end of the 20th – beginning of the 21st centuries. *Bulletin of the Moscow City Pedagogical University. Series: Legal Sciences*]. *Vestnik Moskovskogo gorodskogo pedagogicheskogo universiteta. Seriya: Yuridicheskie nauki*. Vyp. 4 [in Russian]
9. Dorskaya, A. A., Dorskij, A. Yu. (2020) *Memorialnye zakony kak instrument legitimacii vlasti* [Memorial laws as a tool for legitimizing power. *Bulletin of St. Petersburg University. Series: Law*]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Seriya: Pravo*. № 1 [in Russian]
10. Kahn, R. (2018) *Free Speech, Official History and Nationalist Politics: Toward a Typology of Objections to Memory Laws*. *Florida Journal of International Law*. Vol. 31, Iss. 1.
11. Cherviatsova, A. (2021) *Memory Wars: The Polish-Ukrainian Battle about History*. *MELA (Memory Laws in European and Comparative Perspective)*. Retrieved from: <https://melaproject.org/blog/340>.
12. Bernhard, M., Kubik, J. (2014) *Introduction*. *Twenty years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration* / ed. by M. Bernhard, J. Kubik. Oxford University Press.
13. Malinova, O. (2020) *Rezhim pamyati kak instrument analiza: problemy konceptualizacii* [Memory mode as a tool of analysis: problems of conceptualization. *The politics of memory in modern Russia and the countries of Eastern Europe. Actors, institutions, narratives* / ed. A. Miller, D. Efremenko]. *Politika pamyati v sovremennoj Rossii i stranah Vostochnoj Evropy. Aktory, instituty, narrativy* / pod red. A. Millera, D. Efremenko. Sankt-Peterburg: Izd-vo Evropejskogo universiteta v Sankt-Peterburge [in Russian]
14. Dorskaya, A., Pashencev, D. (2021) *Oficialnaya politika pamyati: sravnitelnyj analiz zakonodatelstva i sudebnoj praktiki sovremennyh gosudarstv* [Official memory policy: comparative analysis of legislation and judicial practice of modern states. *Journal of Foreign Legislation and Comparative Law*]. *Zhurnal zarubezhnogo zakonodatelstva i sravnitel'nogo pravovedeniya*. T. 17, № 6 [in Russian]
15. Kasyanov, G. (2016) *Istoricheskaya politika i «memorialnye» zakony v Ukraine: nachalo XXI v.* [Historical politics and “memorial” laws in Ukraine: the beginning of the 21st century. *Historical expertise*]. *Istoricheskaya ekspertiza*. № 2 [in Russian]
16. Matushevich, O. (2014) *Memorialnoe zakonodatelstvo: genezis i protivorechiya* [Memorial legislation: genesis and contradictions. *Proceedings of BSTU*]. *Trudy BGTU*. Minsk. № 5 [in Russian]
17. Heinze, E. (2020) *Law and Historical Memory: Theorising the Discipline*. *MELA (Memory Laws in European and Comparative Perspective)*. Retrieved from: <https://melaproject.org/blog/252>.
18. Gliszczyńska, A. (2018) *Law and Memory*. *VerfBlog*. Retrieved from: <https://verfassungsblog.de/law-and-memory>. doi: 10.17176/20180104-103227.
19. Koposov, N. (2014) *Pamyat v zakone* [Memory is in law. *Russian magazine*]. *Russkij zhurnal*. Retrieved from: <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Pamyat-v-zakone> [in Russian]
20. Soroka, G., Krawatzek, F. (2019) *Nationalism, Democracy, and memory laws*. *Journal of Democracy*. Washington. Vol. 30, no. 2.
21. Heinze, E. (2022) *Should governments butt out of history?* *MELA (Memory Laws in European and Comparative Perspective)*. Retrieved from: <https://melaproject.org/blog/540>.
22. Koch, S. (2018) *Memorialna polityka susidiv Ukrainy: vid stratehii natsionalnoho suverenitetu do «Velykykh derzhav»* [The memorial policy of Ukraine’s neighbors: from the strategy of national sovereignty to the «Great States». *Politicus*]. *Politykus*. № 4 [in Ukrainian]
23. Orlova, I. (2017) *Istoricheskoe znanie kak predmet sociologicheskogo analiza (fenomenologicheskij aspekt)* [Historical knowledge as a subject of sociological analysis (phenomenological aspect). *Sociological research*]. *Sociologicheskie issledovaniya*. 2017. № 9 [in Russian]
24. Galimova, L., Nikonova, L. (2021) *Pravoprimeritel'naya praktika v oblasti zashity istoricheskoy pamyati* [Law enforcement practice in the field of protection of historical memory. *Humanities in the 21st century*]. *Gumanitarnye nauki v XXI veke*. № 17 [in Russian]

25. Напаева, D. (2008) Svoboda istorii – eto svoboda vseh [Freedom of history is freedom for everyone. *Russian magazine*]. *Russkij zhurnal*. Retrieved from: <http://www.russ.ru/pole/Svoboda-istorii-eto-svoboda-vseh> [in Russian]
26. Kopusov, N. (2011) Pamyat strogogo rezhima: istoriya i politika v Rossii [High Security Memory: History and Politics in Russia]. Moskva: NLO [in Russian]
27. Baranowska, G., Wójcik, A. (2017) In defence of Europe's memory laws. *Eurozine*. Retrieved from: <https://www.eurozine.com/in-defence-of-europes-memory-laws>.
28. Wójcik, A. (2017) Memory Laws and Security. How memory laws interact with various understanding of «security». *Respublica*. Retrieved from: <https://publica.pl/teksty/wojcik-memory-laws-and-security-62685.html>.
29. Kopusov, N. (2010) Memorialnyj zakon i istoricheskaya politika v sovremennoj Rossii [Memorial law and historical policy in modern Russia. *Ab imperio*]. *Ab imperio*. № 2 [in Russian]
30. (2021) Rossiya: prestupleniya protiv istorii: доклад Mezhdunarodnoj federacii za prava cheloveka [Russia: crimes against history: report of the International Federation for Human Rights] [in Russian]
31. Kurilla, I. (2021) Istoriya kak yazyk politiki [History as the language of politics. *New Past*]. *Novoe Proshloe*. № 1 [in Russian]
32. Miller, A. (2020) Vvedenie. Bolshie peremeny. Chto novogo v politike pamyati i v ee izuchenii? [Introduction. Big changes. What's new in the politics of memory and its study? *The politics of memory in modern Russia and the countries of Eastern Europe. Actors, institutions, narratives* / ed. A. Miller, D. Efremenko]. *Politika pamyati v sovremennoj Rossii i stranah Vostochnoj Evropy. Aktory, instituty, narrativy* / pod red. A. Millera, D. Efremenko. Sankt-Peterburg: Izd-vo Evropejskogo universiteta v Sankt-Peterburge [in Russian]
33. Ivashevskij, S. (2022) Realizaciya memorialnogo zakonodatelstva v rossijskom obrazovanii [Implementation of memorial legislation in Russian education. *Bulletin of the Nizhny Novgorod Institute of Management*]. *Vestnik Nizhegorodskogo instituta upravleniya*. № 1 [in Russian]
34. Fokin, A., Kozlov, D. (2023) Vityaz na raspute: rossijskie issledovaniya pamyati na rubezhe 2010–2020-h godov [Knight at the crossroads: Russian memory research at the turn of the 2010–2020s. *Laboratorium: Journal of Social Research*]. *Laboratorium: zhurnal socialnyh issledovanij*. № 1 [in Russian]
35. Kurilla, I. (2012) Politicheskoe «ispolzovanie istorii» v sovremennoj Rossii [The political “use of history” in modern Russia. *Bulletin of Volgograd State University. Episode 4: History. Regional studies. International relationships*]. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 4: Istoriya. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniya*. № 1 [in Russian]
36. Miller, A. (2016) Politika pamyati v Rossii. Rol negosudarstvennyh agentov [The politics of memory in Russia. The role of non-state agents. *History, memory, politics* / ord. by G. Kasyanov, O. Gaidaj]. *Istoriya, pam'yat, politika* / uporyad. G. Kasyanov, O. Gajdaj. Kyiv: Institut istoriyi Ukrayini NANU [in Russian]
37. Kurilla, I. (2015) Ot knyazya Vladimira k Stalinu. Kak Putin poteryal vlast nad simbolami [From Prince Vladimir to Stalin. How Putin lost power over symbols. *PONARS Eurasia*]. *PONARS Eurasia*. Retrieved from: <https://www.ponarseurasia.org/7802> [in Russian]
38. Egorov, V. (2019) Memorialnye daty kak element grazhdanskoj religii: sekulyarnoe i konfessionalnoe izmereniya [Memorial dates as an element of civil religion: secular and confessional dimensions. *Bulletin of A. S. Pushkin Leningrad State University*]. *Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. S. Pushkina*. № 1 [in Russian]
39. Khapaeva, D. (2016) Triumphant memory of the perpetrators: Putin's politics of re-Stalinization. *Communist and Post-Communist Studies*. University of California (Oakland). Vol. 49, no. 1.
40. Kurilla, I. (2016) Vozvrashenie Stalina. Kak ponyat obostrenie istoricheskoy politiki v Rossii [Return of Stalin. How to understand the aggravation of historical politics in Russia. *PONARS Eurasia*]. *PONARS Eurasia*. Retrieved from: <https://www.ponarseurasia.org/8472> [in Russian]
41. Efremenko D., (2020) Nadnacionalnaya identichnost i politika pamyati v Evropejskom soyuze: implikacii dlya Rossii i postsovet'skogo prostranstva [Supranational identity and the politics of memory in the European Union: implications for Russia and the post-Soviet space. *The politics of memory in modern Russia and the countries of Eastern Europe. Actors, institutions, narratives* / ed. A. Miller, D. Efremenko]. *Politika pamyati v sovremennoj Rossii i stranah Vostochnoj Evropy. Aktory, instituty, narrativy* / pod red. A. Millera, D. Efremenko. Sankt-Peterburg: Izd-vo Evropejskogo universiteta v Sankt-Peterburge [in Russian]
42. Letnyakov D., (2023) Istoriicheskaya pamyat rossijskogo obshestva: k postroeniyu agonisticheskoy modeli [Historical memory of Russian society: towards the construction of an agonistic model. *World of Russia*]. *Mir Rossii*. № 1 [in Russian]

Надійшла до редакції / Received: 07.06.2023
Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023